

'THE UNDERDOGS OF HISTORY': VROUWEN EN KINDEREN IN DE MIDDELEEUWEN

Interview met Shulamith Shahar

Cathy Jager en Liesbeth Coffeng

Op uitnodiging van de vakgroepen Romaanse Talen en Culturen en Geschiedenis kwam de Israëlsche historica Shulamith Shahar in het voorjaar van dit jaar naar Groningen om onder andere een lezing te geven over de conclusies van haar onderzoek naar de kinderjaren in de Late Middeleeuwen. Deze studie verscheen in 1990 in boekvorm met de titel *Childhood in the Middle Ages*. Hierin komt Shahar tot conclusies die tegengesteld zijn aan die van de pionier op dit terrein van de geschiedenis, de Franse mentaliteitshistoricus Phillipe Ariès. Ariès beweerde dat 'het kind' in de Middeleeuwen niet bestond; men behandelde kinderen als een soort mini-volwassenen. Ouders waren volgens Ariès emotioneel onverschillig ten opzichte van hun kinderen door de hoge kindersterfte. Shahar weerlegt Ariès' visie door opvoedkundige theorieën uit de Middeleeuwen te bespreken. In deze theorieën werden verschillende fasen onderscheiden in de eerste jaren van het menselijk leven. Er was dus wel degelijk een duidelijk onderscheid tussen de kindertijd en de volwassenheid. In elke fase van zijn kindertijd moest het kind anders behandeld worden.

Childhood is Shahars tweede boek en is in zekere zin het vervolg op haar eerste boek *Die Frau im Mittelalter*, dat in 1981 in het Duits verscheen (De Nederlandse vertaling *Tussen ideaal en werkelijkheid* verscheen in 1985). Dit boek over vrouwen in de Middeleeuwen schaart zich in een reeks van publicaties die sinds de jaren zeventig de vrouw haar eigen, tot dan toe veronachtzaamde, geschiedenis wilde geven. In de twintig jaar van haar bestaan heeft de vrouwengeschiedenis al veel theoretische ontwikkelingen door gemaakt. Van het aanvankelijke streven om de vrouw in het verleden zichtbaar te maken, kwam men tot de huidige 'gender-benadering' waarbij het 'vrouwelijke' in relatie tot het 'mannelijke' wordt onderzocht. Er wordt vanuit gegaan dat datgene wat vrouwelijk wordt gevonden, zoals bijvoorbeeld zachtaardigheid en kuisheid, vooral cultureel bepaald is en dus bestudeerd moet worden in een brede culturele context. Het volstaat niet om alleen vrouwen op te sporen in het verleden. Shahars aanpak heeft elementen van beide benaderingen. In eerste instantie laat zij zien hoe vrouwen leefden in de Middeleeuwen, maar ook toont zij hoe er over vrouwen en hun positie gedacht werd en wil zij aantonen dat het traditionele beeld van de middeleeuwse vrouw als kuiser, vromer en geweldlozer dan de man, niet klopt.

Shulamith Shahar studeerde middeleeuwse Europese geschiedenis aan de universiteit van Jerusalem en was tot voor kort hoofd van de vakgroep middeleeuwse geschiedenis in Tel Aviv. *Groniek* sprak met haar over haar werk.

-Als u de ideologie over de rol van de vrouw bespreekt beroept u zich voornamelijk op christelijke religieuze bronnen. In het middeleeuwse Europa was echter ook een grote joodse gemeenschap. Waarom gebruikt u in uw onderzoek geen joodse bronnen?

-Mensen vragen me hier wel meer naar. Er waren zeker wederzijdse invloeden tussen de joden en de christenen. Per slot van rekening woonden mensen in dezelfde straat; zij hadden economische en soms sociale relaties. Maar er waren wél twee religies en religie oefende in de Middeleeuwen een grote invloed uit op de cultuur. Je kan immers niet denken aan de middeleeuwse cultuur zonder ook te denken aan de katholieke kerk. Hetzelfde gold ook voor het jodendom; de identiteit van de joden was de religie. Zij hadden geen staat of soevereiniteit. Dat is waarom het onderzoek gedaan moet worden op basis van verschillende bronnen. Iemand moet de joodse bronnen bestuderen op dezelfde wijze, zoals ik dat heb gedaan met de christelijke.

-Het lijkt ons dat u in uw keuze van uw onderwerpen steeds de kant kiest van marginale groepen in de samenleving.

-Ja, dat is interessant, ik heb er zelf nooit over nagedacht. Op een dag zei een collega tegen mij: "Shula, you always deal with the underdogs of history", toen werd het me allemaal duidelijk. Mijn proefschrift ging over politieke theorie in het veertiende-eeuwse Frankrijk. Toen ik het afmaakte wist ik dat dat niet mijn richting was.

-Waarom was dat, kon u zich niet voldoende met het onderwerp identificeren?

-Nee, niet genoeg. Ik moest dit doen, maar het was als het halen van een rijbewijs. Ik had het nodig. Dus zoals gebruikelijk was, publiceerde ik een aantal respectabele artikelen in respectabele tijdschriften over politieke theorie. Daarna hield ik mij bezig met ketterse sekten en was met name geïnteresseerd in de dualistische ketterijen uit Zuid-Frankrijk en Italië, die van de katharen en de albigenzen. Er was op dit terrein één ding dat speciaal ik kon doen en anderen niet. In dezelfde tijd dat deze ketterse sekten ontstonden in Zuid-Frankrijk kwam ook de joodse mystiek op, de kabbala. Het intrigeerde mij dat beide op dezelfde plaats en in dezelfde tijd ontstonden. Franse wetenschappers stelden zich de vraag of er een mogelijke beïnvloeding was tussen beide. Zij konden echter niet werken met de Hebreeuwse teksten en joodse kabbala-onderzoekers waren niet geïnteresseerd in het probleem van de wederzijdse invloed. Ik werkte een tijdje aan dit probleem en publiceerde toen een artikel waarin ik, door een vergelijking van teksten, wilde laten zien dat er enige invloed was. Die beïnvloeding vond wel plaats in de context van twee verschillende religies. Vandaaruit kwam ik bij de vrouwen in de sekten. Ik probeerde uit te vinden waarom vrouwen meer rechten hadden in de ketterse gemeenschappen dan in de gevestigde katholieke kerk. Dan rijst de vraag: wat is het verschil? Was het de theologie, de conceptie van het goddelijke? Óf had het iets te maken met sociale factoren, met het feit dat de ketterij een marginale groep was, die in het algemeen naar grotere gelijkheid tendeerde? Ik kwam tot de tweede conclusie.

-Kwam u vanuit een feministische visie tot de bestudering van de geschiedenis van de vrouw?

-Nee ik kwam er niet toe vanuit een feministisch standpunt, alhoewel ik meen dat feministen belangrijke dingen doen. Als mediaevist stuitte ik op de geschiedenis van de vrouw. Politiek gezien ben ik geen actief persoon, al voel ik veel sympathie voor groepen die voor hun rechten opkomen. Maar ik denk dat elke groep die ergens voor vecht dat moet doen voor een bepaalde periode. Als je je doel bereikt hebt, ontstaat er een beter evenwicht. Die situatie hebben we nog niet bereikt wat de vrouw betreft. Er bestaat zoiets als vrouwenstudies en ik denk dat er mettertijd geen noodzaak voor vrouwenstudies meer zal zijn; het zal geïntegreerd worden in de verschillende disciplines.

Er zijn al wel veel dingen veranderd. Ik herinner me dat toen ik op de middelbare school zat, we over de prachtige Griekse democratie leerden, maar niemand de moeite nam om ons te vertellen dat dit alleen een democratie was voor mannen. Hetzelfde gold ook voor de Franse Revolutie met 'les droits de l'homme' waarvan niemand ons zei dat zij 'pas les droits de la femme' waren.

-In de tien jaar van haar bestaan hebben de vrouwenstudies in Nederland zich ontwikkeld van een groep met een sterke band met de vrouwenbeweging tot een wetenschappelijke discipline. Hebben de vrouwenstudies in Israël een soortgelijke ontwikkeling doorgemaakt?

-In een bepaald opzicht wel, maar je moet bedenken dat wij een klein land zijn met grote problemen. Vandaar dat het feministische probleem niet bovenaan de agenda staat. Maar er is een vrouwenbeweging en er zijn vrouwenstudies en hun ontwikkeling lijkt inderdaad op wat je zojuist schetste. Het begon als een politieke beweging en nu treedt het toe tot het academische leven en zelfs mannen geven toe dat het belangrijk is.

-U maakt veelvuldig gebruik van psychologische en sociologische concepten. Hoe is uw verhouding met de sociale wetenschappen?

-Ik ben van mening dat, omdat we tegenwoordig zoveel aan sociale geschiedenis doen, psychologie en sociologie onontbeerlijk zijn. Deze wetenschappen kunnen ons helpen, ze geven ons gereedschap, ze helpen ons om belangrijke vragen te stellen. Wij generaliseren niet omdat historici het individuele bestuderen en niet het algemene. De algemene concepten uit de sociale wetenschappen stellen ons in staat het probleem scherper te stellen en het soms te verklaren.

-In de appendix van 'Childhood in the Middle Ages' schrijft u over het Oedipuscomplex in de Middeleeuwen. Kunnen we dit soort theorieën wel gebruiken om het verleden te interpreteren?

-Ik ben er niet zeker van, dat is waarom ik het in de appendix heb gezet. Het is een discussiepunt geweest sinds Freud: is het een universeel patroon of

gaat het hier om een specifiek probleem van de (joodse) intellectuele middenklasse in het Westen van het begin van deze eeuw? Je moet echter bedenken dat Freud het Oedipuscomplex niet heeft verzonnen; het is al aanwezig bij Sophocles en ook in Elektra. Freud trof het daar aan. Verder schreef Dostoevski in *De gebroeders Karamazov* over het probleem tussen de broer en de vader zonder Freud gelezen te hebben. Het bestond dus al wel, maar het is zo'n groot en belangrijk probleem dat de discussie erover wel nooit zal stoppen. Wat ik wilde laten zien is dat ik in bepaalde middeleeuwse literatuur aanwijzingen vond voor het bestaan van een Oedipaal patroon. Meer wilde ik niet doen.

-U baseert zich veel op literaire bronnen, zoals heiligenlevens en troubadourliedertjes. In uw eerste boek gaf u al aan dat er een grote kloof gaapt tussen literatuur en werkelijkheid. Hoe maakt u de stap van literatuur naar realiteit?

-Je moet weten hoe je literaire teksten moet lezen. Alles hangt af van de soort tekst. De heiligenlevens, die overigens niet echt literair zijn, zijn geschreven als *exempla*. Wat belangrijk is voor de schrijver is niet om de precieze feiten of de waarheid te vertellen (wat waarheid ook zijn moge), maar om een voorbeeld te geven aan de mensen. Dit was een type tekst die bekend was bij veel mensen. Je moet onderscheid maken tussen de literaire *topos* en wat uit de realiteit wordt gebruikt. De *topos* is ook belangrijk. Als de *topos* bijvoorbeeld is 'de heilige is in zijn jeugd erg serieus, hij gedraagt zich als een oude man, hij speelt niet', dan zien we dat er via het uitzonderlijke geval van de heilige een verwijzing is naar het feit dat kinderen in het algemeen wél spelen. Een ander deel van de heiligenlevens dat ik veel gebruikt heb zijn de wonderverhalen. Welk soort wonderen schrijft men toe aan een heilige? Dat zijn zaken die de mensen niet konden oplossen omdat zij de middelen er niet toe hadden. Wat konden zij doen als zij geen goede medicijnen hadden, of als zij economische problemen hadden? Dan gingen zij op bedevaart naar de heilige. Welk soort wonderen schreven de mensen op de schrijn van de heilige? Iets dat indruk zou maken op andere mensen, want het betrof hun grootste noden. Als de genezingen van kinderen belangrijk zijn in bijna alle wonderverhalen, moet je wel tot de conclusie komen dat kinderen belangrijk waren voor die mensen. Soms komen ze ook met baby's dus dat betekent dat ze om die baby's gaven. Er was wel degelijk een emotionele investering.

Dan over de literatuur van de adel; hofromances zijn het best te gebruiken. Door de Duitse onderzoeker Erich Auerbach is al gezegd dat de beschrijving van de details van de externe werkelijkheid hierin nauwkeurig is. Het grote ideaal echter van de held die een interne en een externe reis maakt om zichzelf te vinden heeft minder met de realiteit te maken.

Iets anders kun je ontdekken als je hofpoëzie, geschreven door mannen, vergelijkt met die van vrouwen. Zo volgen beiden een formeel literair patroon, maar toch is er een verschil. Dat kan iets aan het licht brengen.

Vaak moet je dezelfde bronnen nog een keer lezen omdat je steeds naar iets anders op zoek bent. Je kijkt alleen naar datgene wat je zoekt zonder acht te slaan op de rest. Zo heb ik een aantal bronnen drie keer gelezen: de eerste keer zocht ik naar informatie over vrouwen, daarna over kinderen en

tenslotte over ouderen. Met name oudheidkundigen moeten dezelfde bronnen gebruiken omdat het merendeel van het *corpus* van klassieke bronnen bekend is. Toch wordt er nog steeds nieuwe klassieke geschiedenis geschreven door nieuwe onderzoeksvragen te stellen en door nieuwe onderwerpen te bestuderen.

Tot aan de jaren twintig, dertig was geschiedenis politieke geschiedenis die zich uitsluitend bezighield met de grote lijnen in het verleden, met koningen, grote politieke figuren, politieke instituties en met oorlog en recht. Daarnaast bestond er de *Ideëengeschichte*, de geschiedenis van de grote ideeën, van de geleerdencultuur. Niemand dacht eraan de geschiedenis van marginale groepen te bestuderen of de sociale geschiedenis in het algemeen, zoals de geschiedenis van de boeren. We weten weinig van de boeren omdat ze niet schreven, maar ondanks dat stellen historici nu alles in het werk om iets van de structuren en demografische condities van de boerenfamilies te achterhalen. De geschiedschrijving kreeg zo een nieuwe dimensie.

-U betreurt het gebrek aan bronnen ten aanzien van de geschiedenis van de vrouw...

-Misschien zijn er meer teksten door vrouwen geschreven, veel zijn het er niet want vrouwen schreven minder. Maar je kunt ook informatie halen uit de teksten die geschreven zijn door mannen over vrouwen. Aan welke verwachtingen moest zij voldoen, welke karaktertrekken moest zij hebben, welke opvoeding kreeg ze? Daarnaast zijn er 'economische bronnen', en hieruit blijkt dat vrouwen in de Middeleeuwen veel economische activiteiten ontplooiden. Dit ontkracht de leugen dat vrouwen opgevoed werden met de idee dat een goede moeder thuis hoorde te blijven om haar kinderen te verzorgen. Vrouwen hebben altijd gewerkt, er is geen samenleving waarin vrouwen niet werkten. Wanneer je stedelijke rechtbankverslagen leest, zie je vrouwen als ambachtslieden of winkeliers. Maar het bleef bij functies waarin vrouwen geen macht konden uitoefenen en dus geen gevaar vormden.

-U verzet zich tegen het beeld van de middeleeuwse vrouw als was ze gevoelig en vroom. Hoe was ze volgens u?

-Ze leek in zekere zin veel op de middeleeuwse man. Je moet dit bekijken in de context van een bepaalde gemeenschap, want er zijn dingen gebeurd in de Middeleeuwen waar wij niet eens van kunnen dromen. Het gebrek aan *privacy*, de promiscuïteit, de wreedheden, zoals de martelingen en de openbare executies. Vrouwen keken net zo goed naar terechtstellingen als mannen, dezelfde situatie deed zich voor bij het guillotineren in de Franse Revolutie.

Natuurlijk zie je ook verschillen tussen de middeleeuwse vrouw en de middeleeuwse man, vooral wanneer een vrouw schreef. In de hofliteratuur werd de vrouw vaak als wreed afgeschilderd want zij was degene die de man zonder wapenuitrusting de strijd instuurde. Dit was literatuur geschreven door mannen, maar sommige geschriften van vrouwen hadden eenzelfde toon. Ze waren misschien iets milder, zoals Christine de Pisan en Marie de France. De invloed van de vrouwen was het grootst op het gebied van de mystieke literatuur. In de mystieke geschriften werd niet over het dagelijks leven verteld,

maar er werd een verbintenis met God in gezocht. Waarom schreven vrouwen zulke werken en nauwelijks wetenschappelijke of theologische boeken? Was hiervoor een natuurlijke oorzaak? Dat weten we niet, we weten niet wat natuurlijk is. Was het makkelijker om mystieke werken te schrijven dan bijvoorbeeld boeken over het recht? Vrouwen hadden immers geen toegang tot kathedraalscholen of de universiteit, zij studeerden met de hulp van een monnik. Een andere mogelijke reden is dat vrouwen er op deze manier voor konden zorgen dat ze gehoord werden. Het was niet hun eigen mening die ze verkondigden maar het was een visioen, een voorspelling. De mystica was alleen de lijn waarop de informatie binnenkwam. Binnen het christendom werd het bestaan van profetessen altijd al erkend. Het was een geschenk van God, het was een manier waarop je je als vrouw kon doen gelden in de wereld van clerici die uit mannen bestond. Zelfs de kleine Catharina van Siena, ze was niet eens non, trad op als vredesstichter in de oorlog tussen Engeland en Frankrijk. Ook probeerde ze de paus terug te halen uit Avignon en dit lukte allemaal niet maar dat doet er niet zoveel toe.

-Heeft u, buiten het schrijven van mystieke literatuur, andere vormen van verzet van de middeleeuwse vrouw aangetroffen?

-Ja, het feit dat veel vrouwen bij ketterse sekten waren aangesloten. Verder als je kijkt naar de nonnenkloosters, waar zelfs voor gevochten werd om er toegelaten te worden. Waarom wilden veel vrouwen non worden? Bestond er een religieuze roeping? Ik geloof het niet. Na Freud kun je moeilijk veronderstellen dat dat de enige reden geweest zou zijn. Er kunnen psychologische redenen geweest zijn, die wij niet kennen. Een andere reden zou kunnen zijn dat vrouwen in het klooster meer vrijheid genoten dan in de wereld daarbuiten. Weliswaar hadden ze een man nodig die de taken van de priester vervulde en stond een man aan het hoofd van het klooster, maar voor de rest waren ze niet gebonden. Ze konden studeren, les geven of administratieve taken uitvoeren en sommige vrouwenkloosters waren grootgrondbezitters. De kloosters waren machtig en zelfvoorzienend. Misschien was dat ook een reden voor vrouwen om in te treden en datzelfde gold voor de ketterse sekten. Zo konden bij de katharen vrouwen een soort priester worden en bij de waldenzen konden zij in de vroegere perioden preken.

-U vroeg zich af of de middeleeuwse maatschappij er anders zou hebben uitgezien wanneer het aandeel van de vrouw hierin groter zou zijn geweest. Kunnen historici deze vraag beantwoorden?

-Ik denk niet dat we in onze generatie een antwoord zullen vinden op deze vraag. Ook nu zijn er weinig vrouwelijke politici, regeringsleiders of premiers. En wanneer vrouwen actief in de politiek zijn dan verschillen ze weinig van mannen. Kijk naar Golda Meir of Margareth Thatcher, de laatste verschilde in haar functie als premier niet van de mannen en ook Indira Ghandi was geen engel. Misschien toonden ze af en toe meer emoties, of beter gezegd, op een andere manier. De vraag is: "Wanneer het aandeel van vrouwen gelijk zou zijn geweest aan dat van mannen, zou de samenleving er dan 'vrouwelijker' uit hebben gezien?" Vrouwelijker, tussen aanhalingstekens, omdat we

nooit zeker weten wat cultureel bepaald is en wat natuurlijk is. Nu kennen we alleen de biologische verschillen, het blijft voor een vrouw moeilijker wanneer ze op straat een crimineel tegenkomt dan voor een man. Wat het werken betreft is er nu minder verschil. Er zijn minder banen waar fysieke kracht voor nodig is. Misschien dat er de komende generaties iets gaat veranderen wanneer meer vrouwen de politiek ingaan. In mijn land probeert iedere politieke partij meer vrouwen te werven en dat blijkt niet eenvoudig te zijn, óf omdat de vrouwen het werk niet aankunnen óf omdat ze het niet willen doen. Ook in de academische wereld kennen we de *fifty-fifty* regeling maar de streefcijfers zijn nog niet bereikt. Of het de universiteit veranderd heeft, weet ik niet. Misschien is het minder formeel geworden omdat vrouwen proberen minder formeel te zijn. Dit is mijn persoonlijke visie en niet een wetenschappelijke. Toen ik het hoofd van de vakgroep was, vond ik het eenvoudiger met vrouwen om te gaan dan met mannen.

-Stelde u de vraag over het vrouwelijke aandeel in de middeleeuwse maatschappij om de lezers aan het denken te zetten over de rol van de vrouw?

-Inderdaad, ik wilde de lezers betrekken bij deze vraag maar ik had er geen antwoord op. De historicus mag zich immers van tijd tot tijd afvragen: Wanneer het zó was geweest en niet zó, hoe zouden de dingen zich dan ontwikkeld hebben?